

ZEE WOORDEN

Een speurtocht naar de naamsverklaring van zandbanken, geulen en andere 'zee-begrippen'

Heb je je wel eens afgevraagd waarom de zandbank 'Trapegeer' zo heet, of hoe de 'kabeljauw' aan zijn naam gekomen is? Of ben je veeleer benieuwd naar de persoon achter de 'Thorntonbank' of naar de ontstaansgeschiedenis van de maritieme term 'kraaiennest'? Geen nood, wij zochten de betekenis van de meest intrigerende zeewoorden voor je op en presenteren hieruit per editie van De Grote Rede twee termen: telkens één naam van een zandbank of geul op zee, en één niet-toponiem. Met de hulp van een experten-team waagt De Grote Rede zich op het gladde ijs van de historische en etymologische woordverklaring en laat je meegenieten van de 'best professional judgment' van deze zeewoordenaars.

SCHELDE

De *Schelde* betovert en inspireert. Aan deze machtige rivier is dan ook een welhaast onoverzienbaar gamma publicaties gewijd. In deze bijdrage willen we geenszins deze uitgebreide kennis de revue laten passeren. Na een korte blik op het ontstaan van het estuarium zoals we het vandaag kennen, zoomen we in op één specifiek aandachtspunt: de oorsprong van de naam van deze machtige stroom. In welke historische taallaag heeft *Schelde* zijn wortels? Welk betekenisvol woord gaat er achter de thans ondoorzichtige vorm schuil, en hoe zijn uit de ene oervorm zulke verschillende varianten als *Schelde*, *Escaut* en *Schouwen* ontstaan?

NU ÉÉN VAN DE LANGSTE GETIJDEN-RIVIEREN VAN EUROPA

De *Schelde* zoals we die vandaag kennen, ontspringt ongeveer honderd meter boven de zeespiegel op een hoogvlakte nabij het Franse Saint-Quentin. Tot aan de monding in het Nederlandse Breskens en Vlissingen meet deze rivier zo'n 350 km. Over zowat de helft van die lengte is er getij-invloed merkbaar, waarmee de *Schelde* één van de langste getijdenrivieren van Europa is. Pas ter hoogte van de sluizen van Gentbrugge, Merelbeke en Zwijnaarde wordt het getij

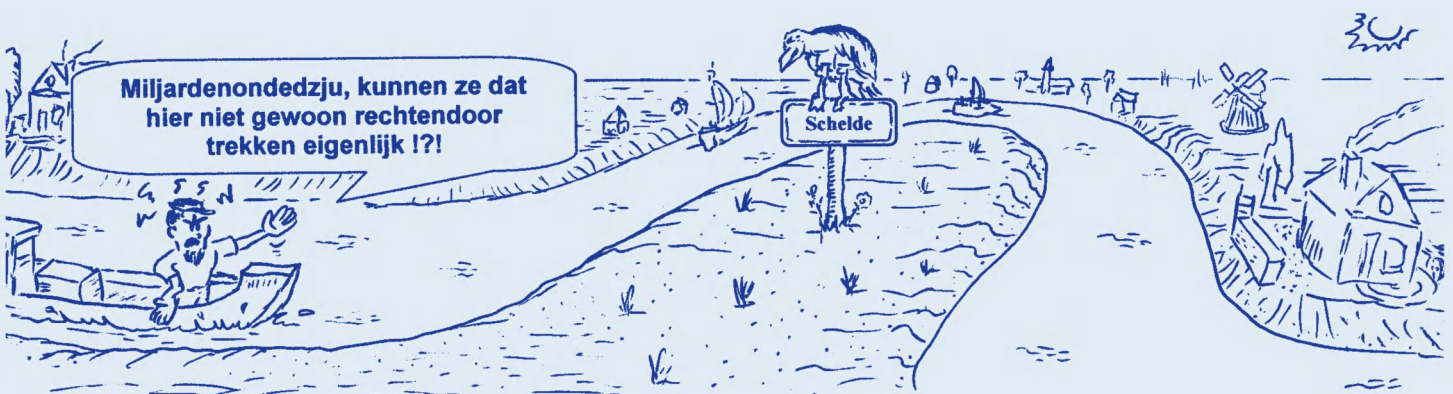
volledig afgeblokt en zit de loop stroomopwaarts gevangen in een gekanaliseerd, niet langer door de zee beïnvloed keurslijf. De golf die via de brede trechtervormige monding binnentreedt bij elke vloed, laat ter hoogte van Vlissingen/Breskens een gemiddeld tijverschil noteren van 4 meter. Ter hoogte van Merelbeke is dat nog steeds een respectabele 2 meter. De oorzaak: het getij dat tweemaal per etmaal ongeveer 1 miljard kubieke meter zeewater (= ca. 50.000 m³/s) de *Schelde* in duwt.

DE HONTE WINT HET PLEIT

Toch is het niet altijd zo geweest. Tijdens de laatste ijstijd stond de zeespiegel veel te laag om de loop van de *Schelde* diep landinwaarts te beïnvloeden. Door de klimaatsopwarming werd die invloed echter steeds belangrijker en zo'n 8000 jaar geleden was er al sprake van een zwakke getijdenwerking tot aan de huidige Belgisch-Nederlandse grens. Het is echter pas veel later (vanaf 11de-13de eeuw, afhankelijk van de bron) dat de getijdenwerking in de *Schelde* echt belangrijk is geworden. Die grotere tijgevoeligheid hangt samen met de voortschrijdende zeespiegelstijging in de afgelopen 2000 jaar (a rato van 15-20 cm per

eeuw), het ontstaan en de ontwikkeling van de *Honte* of latere *Westerschelde* en diverse menselijke ingrepen (bedijkingen en, recent, de 20ste eeuwse baggerwerken). Aanvankelijk immers bevond de Scheldemonding zich niet ter hoogte van de huidige westwaarts verlopende *Westerschelde*. De rivier liep in noordelijke richting naar de zee, om uit te monden eerst via een brakwaterlagune achter de toenmalige kustlijn ter hoogte van de Maasmond, later via wat we vandaag als de *Oosterschelde* kennen.

Waar de *Westerschelde* zou komen te liggen lag er toen nog een moerassig gebied achter een vrij gesloten kustwal. Deze *Honte* bestond zeker al in 1183, toen het oostelijke deel ervan een aanzienlijke zeearm vormde met getijdenwerking, in verbinding met de *Schelde*. Geleidelijk aan won de *Honte* ten opzichte van de *Oosterschelde* aan belang als verbinding met de zee. Pas tegen het einde van de 15de eeuw was ze ook breed en diep genoeg om vlot toegankelijk te zijn voor het scheepvaartverkeer naar Antwerpen. De eilanden (o.a. Wulpen, Koezand, Schoonevelde), gelegen waar nu de monding ligt en zelf ontstaan uit wat ooit een min of meer gesloten kustwal was, verdwenen geheel of gedeeltelijk door een combinatie van rivierafvoer, zeespiegelstijging en stormvloed. Ook heel wat dorpen

ondergingen dit lot. De vorming van de Westerschelde werd gedurende lange tijd ook gehinderd in het oosten. Pleistocene zandruggen met een ijzerhoudende kern tussen Woensdrecht en Zwiindrecht boden lange tijd weerstand aan het wassende water. Het is sinds de 17de eeuw dat de benamingen *Honte* en *Westerschelde* naast elkaar voorkomen op kaarten.

EEN SCHITTERENDE, ONDIEPE OF MET RIET BEGROEIDE RIVIER?

Schelde is de Nederlandse afstammeling van een Voorgermaanse, Keltische waternaam *Scaldis*, die al vermeld wordt door de Romeinse geschiedschrijvers Julius Caesar en Plinius. Volgens de Gentse naamkundige M. Gysseling is die Keltische naam afgeleid van een Indo-Europese wortel *kal / kel*, waarop ook Nederlands *helder*, Latijn *color* 'kleur' en Grieks *kallos* 'mooi' teruggaan en die oorspronkelijk

'schitterend' betekende. De Schelde werd dus betiteld als "de schitterende rivier". Voorheen hebben verschillende auteurs *Schelde* als een jongere, van oorsprong Germaanse naam proberen te verklaren. Die zou dan zijn afgeleid van Germaans *skald-* 'riet', zoals in het vaak voorkomende toponiem *schouwbroek* en het nog bekende Engelse *shalder* 'riet, bies, lis', ofwel zou de naam verwant zijn met Oudengels *sceald* en Engels *shallow* 'ondiep'. Die theorieën worden vandaag niet langer plausibel geacht. Niet alleen dateren in onze streken bijna

alle namen voor grote rivieren van voor de Germaanse tijd, ook ligt een Keltische oorsprong voor de hand door de vroege attestatie van de uit *Scaldis* gevormde plaatsnaam *Escaudin* (847 *Scaldinium*) in de buurt van het Noord-Franse Kamerijk (Cambrai), een streek waar de toponymie door en door Keltisch is. Daarom geniet de verklaring van Gysseling, die *Schelde* dus op een Keltische taallaag terugvoert, de voorkeur.

VAN *Scaldis* TOT *Escaut*, *Schelde* EN *Schouwen*

De Franse naam *Escaut* is het resultaat van de Romaanse klankontwikkeling van het Keltische *Scaldis*. De medeklinkerverbinding *sk-* aan het woordbegin wordt in het Frans al sinds de middeleeuwen niet langer als inheems gevoeld, daar wordt steevast een *e-* voor gezet. Denk maar aan *escalier* uit Latijn *scala*. Bovendien, als in het Oudfrans een *al-* gevolgd werd door o.m. een *d* of een *t*, ontwikkelde die verbinding zich

tot een tweeklank *au*, die in het moderne Frans tot een ééklank *oo* is geëvolueerd, vergelijk Frans *autre* (uitspraak *ootre*) en *sauter* uit resp. Latijn *alter* en *saltare*. Zo ook evolueerde *scald-* tot *scoud-* en *scaud-*. Zo'n vertweeklanking deed zich overigens ook voor in de Oudfranse verbinding *olt* (vaak uit Latijn *ult*), die eerst een *ow*-achtige tweeklank werd en vervolgens een *oe*, bv. modern Frans *outré* uit Oudfrans *oltré* (van Latijn *ultra*). De tweede lettergreep van *scaldis* is in het Oudfrans al vroeg verdwenen, getuige attestaties als *Scalth* uit 954 en *Scolt* uit de 10de -11de eeuw.

In de West-Germaanse en latere Oudnederlandse voorloper van onze huidige zuidwestelijke dialecten heeft *Scaldis* twee verschillende klankontwikkelingen gekend, de ene leidend tot de riviernaam *Schelde* en de andere tot *Schouwen*, de naam van het voormalige Zeeuwse eiland dat vandaag tezamen met drie andere vroegere eilanden Schouwen-Duiveland vormt. *Schelde* ontstond uit *Scaldis* doorumlaut. Umlaut is een klankontwikkeling waarbij een beklemtoonde klinker van kleur verandert onder invloed van en in de richting van een onbeklemtoonde klinker in een volgende lettergreep. De *i* zoals in *scaldis* is een gesloten klinker, die vooraan in de mond wordt gevormd, de *a* is een open klinker die in het midden van de mond wordt gevormd. De *i* trok de *a* naar zich toe, en die evolueerde tot een halfopen voorklinker *e*. Geheel analoog is de ontwikkeling van Nederlands en Engels *bed* en Duits *bett* uit West-Germaans *baddi*. Nadat deumlaut zijn werk heeft gedaan, verdoft deumlautsverwekkende klinker tot een doffe *e*. Op die manier ontstond dus de vorm *Schelde*.

Schouwen gaat terug op *scaldim*, de datief meervoud van *scaldis*. Daarin heeft de *i* van het achtervoegsel echter geenumlaut veroorzaakt, hij verdofte zonder dat hij enige invloed op de eerste klinker had uitgeoefend. Verder heeft de verbinding *ald-* de normale klankwettige route gevolgd. Nog in de West-Germaanse tijd verschoof de klinker in de verbinding *ald/alt* in de westelijke variëteiten van het latere Nederlands – Vlaams, Zeeuws, Hollands – naar achteren in de mond, waardoor hij een *o* werd: *skald-* werd *skold-*, zoals ook Germaans *salt-* en *ald-* evolueerden tot *solt* en *old*. De vorm *Scolden* verschijnt voor het eerst in een bron uit 1156, maar is in het mondelinge taalgebruik natuurlijk een stuk ouder. Later, op het einde van de Oudnederlandse periode (12de eeuw), evolueerde de verbinding *ol + t/d*, net zoals in het Oudfrans, algemeen tot een tweeklank *ow*, vandaar Middelnederlands *zout*, *oud* en ook *Scouden*. De wegval van de *-d-* in het midden van de plaatsnaam, die tot de huidige vorm *Schouwen* leidde, dateert van na de middeleeuwen.

Tegenwoordig is *De Polders* de standaardtalige benaming in Vlaams-België voor de alluviale vlakten aan de Noordzeekust en aan de Westerschelde. Die naam is echter niet inheems in de dialecten van de kuststreek. Het zeekleigebied heet aan de Westkust *Het Blote*, aan de Midden- en Oostkust *Het Noorden* en in het Oostendse *De Schorre*. In de Wase en de Antwerpse dialecten daarentegen gebruikt men de naam *Polder(s)* wél. Hoe dan ook is het een oud woord dat vrijwel direct doet denken aan een laaggelegen, vlak gebied in de nabijheid van en beïnvloed door de zee. In dit artikel gaan we eerst wat nader in op het ontstaan van onze kustpolders, en buigen we ons vervolgens over de oorsprong van het woord *polder*.

HET ONTSTAAN VAN ONZE KUSTPOLDERS

Hoe ons kustgebied door geleidelijke opslibbing en menselijke ingrepen van een veenmoeras over een slikken- en schorregebied tot een egale, kleiige vlakte evolueerde, is genoegzaam bekend (zie ook 'Ontstaansgeschiedenis van onze kustvlakte' – Baeteman 2007). Ook over de actieve rol van de mens is al veel inkt gevloeid. De kustvlakte werd immers al van in de 7de eeuw systematisch bewoond (het zogenaamde Oudland), zoals door archeologisch onderzoek van o.m. de Vrije Universiteit Brussel uitvoerig is aangetoond. De eerste polders in onze kustvlakte waren klein en ovaal van vorm. Ze waren steevast in grafelijke domeinen gelegen en bedoeld om de hooiproductie voor de schapenteelt te intensifiëren teneinde voldoende wintervoer te garanderen. Deze eerste polders zijn niet strikt te dateren, maar retrogressief landschapshistorisch onderzoek laat veronderstellen dat ze in de 10de eeuw zijn ontstaan.

Vanaf de 11de eeuw begint dan de systematische bedijking langs de getijdengeulen. Bedoeling was om het Oudland door middel van langgerekte defensieve dijken langs de krekken af te schermten tegen het vloedwater. Deze dijken dragen (latere?) namen als *Hoge Dijk(en)* of *Kaaidijk*. Vóór het einde van de 11de eeuw ontstaan de eerste landschappelijke eenheden die in 12de-eeuwse documenten namen met *polder* dragen.

De oorsprong van het woord *polder*

De Nederlanden met een primeur

De oudste Nederlandse betekenis van *polder* in historische teksten is 'ingedijkt land'. Als zodanig komt het al voor in 12de-eeuwse Latijnse documenten uit onze streken, bv. in een Zeeuwse oorkonde uit de periode 1130–1160 ("duo iugera et unum hond in *polre*") en in een leperse tekst uit 1187 ("Super mare et *polra* et wast"). Ook figureert het woord in tal van middeleeuwse toponiemen. Tot de oudste behoren *Zuidpolder* (Ramskapelle, arr. Veurne, 1138-1153), *Kerkpolder* (Cadzand, 1177-1187), *Bilsekinspolder* (Walcheren, 1181-1210) en *Abbekinspolder* (Watervliet, 1218).

De Nederlanden zijn de eersten geweest in de geschiedenis om land op het water te winnen door bedijking, een techniek die in de rest van de wereld ruim navolging heeft gevonden. Het woord *polder* is dan ook ontleend in zowat alle andere Europese talen, van het Engels tot het Grieks, van het Bas-kisch tot het Fins, van het Portugees tot het Roemeens... En door Nederlandse zeevaarders en kolonisten raakte het woord bekend in talen op verre continenten: Indonesisch, Japans, Surinaams en Papiaments.

Polder stamt van Middelnederlands *polre*, waar een *-d-* is ingevoegd om de uitspraak van de lastige verbinding *-lr-* te vergemakkelijken. Dat gebeurde nog in tal van andere woorden, waaronder *kelder* en *zolder* (uit Latijn *cellarium* en *solarium*), *selder* (uit Frans *céleri*) en *daalder* (naast Engels *dollar*).

Een poelenrijk gebied?

Voor de verdere oorsprong van het woord is er door enkele etymologen, waaronder M. Gysseling, gedacht aan een afleiding uit West-Germaans *pōla*. Dit is de voorloper van het woord *poel*, die teruggaat op dezelfde Indo-Europese wortel als o.m. Latijn *palus* en Grieks *pelos* 'moeras, waterplas'. Aan *pōla* zou dan een aan het Latijn ontleend suffix *āria* zijn gehecht, dat een gedachte van collectiviteit toevoegde aan het grondwoord. Het aldus gevormde *pōlāria* betekende dus 'veelheid van poelen'. Dat het grondwoord in deze afgeleide vorm niet de verwachte klankontwikkeling kende zoals het afzonderlijke *pōla*, nl. eerst tot Middelnederlands *poeël* (een klankstadium dat bewaard bleef tot in de huidige West-Vlaamse dialecten, waar bv. de plaatsnaam *Poelkapelle* als *poeëlkapelle* klinkt) en vervolgens Nieuwnederlands *poel*, schrijft Gysseling toe aan de drielettergrepige structuur van het woord, die een vroege verkorting van de Germaanse lange *ō* tot

korte *o* mogelijk maakte. Vandaar dus dat we niet *poelder* zeggen, maar *polder*. Door de beginaccentuering viel de rest van het woord ten prooi aan verzwakking en verkorting, tot enkel een element *-re* overbleef.

Die verklaring is betwistbaar, misschien niet zozeer op fonetische gronden, maar vooral omdat ze moeilijk te rijmen valt met de aard van de aardrijkskundige verschijnselen die door de eeuwen heen als *polder* worden benoemd. Het gaat hier niet om moerassige laagten, maar integendeel om land dat boven de omgeving uitsteekt. Tegenwoordig wordt dan ook nog maar weinig geloof gehecht aan de 'poelen'-theorie; het *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (EWN) maakt er zelfs niet eens melding van.

Door aanslibbing gevormd land of ingedijkt land?

Vandaag bestaat er ruime consensus over een andere verklaring, die beter aansluit bij zowel de geografische werkelijkheid als de geschiedkundige kennis en overigens al vanouds door de meeste etymologen wordt aangehangen. In deze visie wordt *polder* beschouwd als een afleiding van *pol*, uit Oudnederlands *polla*, dat 'kleine verhoging in het landschap' betekende. Dat woord, vandaag nog bekend als *pol* in de betekenis 'klomp samengroeiende planten (uitstekend boven het maaiveld)', o.m. ook in samenstellingen als *graspol* en *biespol*, werd waarschijnlijk gevormd uit de stam van het werkwoord *puilen* 'zwellen' en is misschien ook verre familie van de substantieven *buil* en *bol*. In het Middelnederlands evolueerde *polle* ook tot benaming voor een "eilandje of laagliggend door aanslibbing gevormd land", iets wat heel dicht in de buurt komt van de oudst geattesteerde betekenis van *polder*, nl. 'ingedijkt land'.

Het achtervoegsel in *polre* is vermoedelijk hetzelfde waarmee ook vormen als Nederlands *modder* en Duits *moder* al vroeg zijn afgeleid uit een suffixloze voorganger, etymologisch identiek met Engels *mud*. In het Middelnederlands staat naast *modder* nog een gelijkbetekenend *modde*. Jongere voorbeelden van zulke afgeleide varianten zijn *klodder* uit *klot* / *klodde* 'klont, klomp, kluit' en *kladder* uit *klad* 'vlek, spat'. Het suffix in deze voorbeelden heeft een versterkend effect op de betekenis van het grondwoord. Wat concreet het motief is geweest om juist met dit intensifiërende bestanddeel uit *polle* een nieuw woord *polre* te creëren, is vandaag nog moeilijk naspeurbaar. Zag men in de begindagen van de bedijking de ingepolderde gronden als "verbeterde" versies van de op natuurlijke wijze aangewassen *pollen*? Een aannemelijk denkspoor, althans in de veronderstelling

dat het nieuwe woord ontstaan is naar aanleiding van de technische innovatie om land op kunstmatige wijze op het water te veroveren. Dat het woord *polre* tezamen met het inpolderen zelf is geïntroduceerd, wordt als mogelijkheid geopperd door dr. A. Beekman in het door hem verzorgde 11de deel van het *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW). Daar lezen we onder het trefwoord *POLDER*: “Wij weten nl. dat „pollen” hoog aan- of opgewassen buitendijsche gronden waren. Werden zij bedijkt, dan vormden zij drooge oppervlakten, geheel of ten deele door water begrensd. Met het achtervoegsel *re* of (*l*)er

kan dan de benaming *polre* of *poller* voor het nieuwe land ontstaan zijn...”. Andere auteurs, zoals Van der Sijs (2006), achten het evenwel denkbaar dat *polre* al bestond voor er aan bedijking werd gedaan, dat er dus aan de vroegst gevonden betekenis ‘ingedijkt land’ een oudere vooraf is gegaan, waarin *polre* synoniem was met het oude *polle* in een betekenis die Van der Sijs omschrijft als ‘stuk land dat zich boven zijn omgeving verheft’.

Die opvatting lijkt steun te vinden in de mariene toponymie. Op verschillende 17de- en 18de-eeuwse zeekaarten verschijnt immers het woord *polder* in de naam van twee zandbanken, de *Engelse Polder* en de *Franse*

Polder, beide gelegen in de Scheldemonding, ten zuiden van waar zich nu de Vlake van de Raan bevindt. Van bedijking kan hier uiteraard nooit sprake zijn geweest, maar of er achter die toponiemen een vroegmiddeleeuwse betekenis van *polder* schuilt, is niet zeker. Diezelfde ondiepten blijken ook, zelfs vroeger en vaker, *Engelse* en *Franse Pol* te heten. Goed mogelijk zijn enkel die laatste namen oorspronkelijk en is het element *pol* daarin pas later vervangen door het – toen misschien couranter – woord *polder*, zonder dat daarbij aan de betekenis van de soortnaam *polder* werd gedacht.

Bronnen:

- Baeteman C. (2007). De ontstaansgeschiedenis van onze kustvlakte. In: De Grote Rede 18: 2-10 (www.vliz.be/docs/groterede/GR18_ontstaansgeschiedenis.pdf)
- Coen I. (2008). De eeuwige Schelde? Ontstaan en ontwikkeling van de Schelde. Waterbouwkundig laboratorium 1933-2008.
- EWN = M. Philippa, F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim & N. Van der Sijs (red.), Etymologisch woordenboek van het Nederlands, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2003-2009.
- Gysseling M. (1960). Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226). Bouwstoffen en Studïen voor de Geschiedenis en de Lexicografie van het Nederlands 6. Tongeren, Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Gysseling M. (1975). Enkele Belgische leenwoorden in de toponymie. In: Naamkunde 7: 3-6.
- Gysseling M. (1983). Inleiding tot de oude toponymie van West-Vlaanderen. In: De Leiegouw 25: 39-58.
- MNW = E. Verwijs & J. Verdam (1885-1929), Middelnederlandsch Woordenboek. 10 delen 's Gravenhage. 11^e deel door A.A. Beekman (1941), Aanvullingen en verbeteringen op het gebied van dijk- en waterschapsrecht, bodem en water, aardrijkskunde, enz. 's-Gravenhage. (<http://gtb.inl.nl/?owner=MNW>)
- Kiden P. (2006). De evolutie van de Beneden-Schelde in België en Zuidwest-Nederland na de laatste ijstijd. BELGEO 2006 (3): 279-294.
- ONW = Oudnederlands woordenboek. (<http://gtb.inl.nl/?owner=ONW>)
- Storm-Buysing D.J. (1844-1845). Handleiding tot de kennis der Waterbouwkunde. 2 delen. Breda.
- Tavernier-Vereecken C. (1968). Gentse Naamkunde van ca. 1000 tot 1253. Een bijdrage tot de kennis van het oudste Middelnederlands. Bouwstoffen en studïen voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands XI. Zp [Tongeren], Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek: 502-503.
- Van der Sijs, N. (2006), Klein uitleenwoordenboek. Den Haag, Sdu Uitgevers: 145-146.
- VNMW = W.J.J. Pijnenburg e.a. (2001). Vroegmiddelnederlands woordenboek. Leiden, Gopher Publishers. (<http://gtb.inl.nl/?owner=VNMW>)
- Viaene A. (1956). Uit de vaktaal van Polders en Wateringen. In: Biekerf 57 (1): 25-28.
- WNT = Woordenboek der Nederlandsche Taal. 's Gravenhage / Leiden, 1864-1998. (<http://gtb.inl.nl/?owner=WNT>)
- Zwaenepoel A, C. Baeteman, D. Vandamme e.a. (2011). De broeken van de IJzer- en Handzamevallei. Hoeilaart, Inverde.

